

La seguretat des d'una perspectiva feminista interseccional: aprenentatges comunitaris de les marxes exploratòries

COL·LECTIU PUNT 6
info@punt6.org

Resum

La construcció d'espais segurs des d'una perspectiva feminista parteix d'una visió de la seguretat i de l'abordatge de les violències masclistes que posa el centre d'atenció en la percepció de (in)seguretat que viuen les dones i altres identitats de gènere a l'espai públic, tenint en compte la continuïtat i la connexió entre les violències viscudes entre l'espai públic i l'espai privat. En aquesta aproximació a la seguretat i les violències, es considera a les dones en la seva diversitat com a expertes dels territoris on viuen i per on es mouen. Per tant, la seva participació en la construcció d'espais segurs és imprescindible. La participació i acció comunitària és la metodologia a través de la qual s'han de dissenyar les intervencions en comunitats, barris o territoris, perquè les persones usuàries d'aquests espais són qui els coneixen amb més profunditat com a resultat de la seva experiència quotidiana. En el cas de la seguretat urbana, des de Col·lectiu Punt 6 fa més de 10 anys que realitzem auditories de seguretat urbana amb la participació comunitària de dones i dissidències de gènere a través de les marxes exploratòries. En aquest article, compartirem els aprenentatges col·lectius recollits després de realitzar més de 100 marxes exploratòries a Catalunya, on hem pogut analitzar que les marxes exploratòries no només són un

mètode d'anàlisi, sinó que tenen el potencial de transformació i de reparació comunitària en relació amb violències masclistes viscudes.

En aquest article, analitzem com les marxes exploratòries són una eina que permet ampliar la visió de la seguretat i de les violències, trencant també amb la dicotomia entre l'espai públic i l'espai privat i permetent la integració de la perspectiva feminista en l'agenda política i tècnica de les àrees d'urbanisme, mobilitat i seguretat. A més, analitzarem el seu potencial com a eina d'organització i reivindicació col·lectiva de la transformació i apropiació dels espais des d'una mirada feminista. Finalment, observarem com pot esdevenir una eina de reparació de les violències viscudes en els espais públics i comunitaris.

Paraules clau: urbanisme feminista, seguretat, interseccionalitat, participació, marxes exploratòries.

1. L'abordatge de la seguretat des de l'urbanisme feminista

Tradicionalment, l'urbanisme s'ha considerat una matèria neutra, és a dir, que la manera de dissenyar els diferents espais no beneficiava ni afectava cap persona o col·lectiu. Des dels anys setanta, però, el feminisme ha demostrat que això és fals i ha treballat per posar la vida de les persones al centre de les decisions urbanes. Vivim en una societat desigual en què les persones tenim diferents oportunitats i obligacions depenent de si som dones, homes o persones amb altres identitats de gènere, i aquesta desigualtat es veu reflectida en la manera en què els espais es construeixen, s'utilitzen i es gaudeixen.

Davant d'aquesta manera de simplificar la realitat de l'urbanisme tradicional, des de l'urbanisme feminista, s'incorpora una mirada transformadora aplicada a l'àmbit de l'espai que recull un conjunt de teories, metodologies i pràctiques que treballen per garantir el dret a la ciutat. Aquesta perspectiva aporta una mirada crítica a la visió hegemònica i no neutral de l'espai i fa una lectura integral de les variables urbanes que configuren un model urbà i territorial. Aquestes variables són el suport físic de la nostra vida quotidiana entre les quals es troben els espais públics, els equipaments i serveis, les xarxes de mobilitat, els habitatges i els seus entorns, els comerços i altres espais productius.

L'urbanisme feminista és un conjunt de pràctiques i teories que proposen un canvi de prioritats en la societat actual, situant la vida quotidiana de les persones en el centre de les decisions urbanes per transformar així les desigualtats que el sistema capitalista, patriarcal i colonial ha reproduït (Col·lectiu Punt 6, 2019). L'urbanisme feminista és un posicionament i una eina política que defensa que la configuració física i social dels espais determina la realitat quotidiana de les persones a la ciutat i que un enfocament feminista pot contribuir a una transformació social i física, trencant jerarquies i canviant realitats. L'aproximació a la ciutat des de la vida quotidiana posa èmfasi a totes les necessitats derivades de les activitats del dia a dia, reconeixent la importància de les tasques de cures, realitzades majoritàriament per dones i reivindicant la corresponsabilitat social i col·lectiva en el desenvolupament d'aquestes activitats.

L'urbanisme feminista compta amb tres eixos transversals que tenen l'objectiu d'aconseguir un canvi de paradigma que contribueixi a una transformació dels entorns on vivim.

1. Canviar les prioritats posant la vida quotidiana i les cures en el centre de les decisions urbanes. Les activitats de la nostra vida quotidiana es poden classificar en quatre esferes: productiva (activitats de treball remunerat), reproductiva (activitats i tasques domèstiques i de cura, majoritàriament no remunerades), comunitària (activitats de participació política i cura comunitària), pròpia (d'autocura, d'oci, de descans). La vida quotidiana en tota la seva complexitat es desenvolupa en diferents escales del territori (barri, municipi, comarca, etc.), conformant una xarxa quotidiana d'espais que idealment hauria de poder-se desenvolupar a una escala de proximitat als habitatges. Són les dones les que continuen carregant la doble i triple jornada del treball remunerat i no remunerat de cures, per tant, desenvolupen un major nombre d'activitats quotidianes, que es veu reflectit directament en l'ús de l'espai i del temps i, a la vegada, en un coneixement més complex i detallat dels espais. El major ús i coneixement dels espais públics per part de les dones contrasta amb una configuració androcèntrica d'aquests espais, que ha simplificat la diversitat de la vida quotidiana i ha prioritzat i fomentat unes experiències enfront d'unes altres (Col·lectiu Punt 6, 2019). En particular, s'han privilegiat usos heteronormatius en els espais públics que responen a l'experiència concreta d'una part de la població, la masculina, associades a les tasques i espais de la producció. Això impacta directament també en la seguretat percebuda de dones, homes i altres identitats.
1. Construir espais i entorns segurs per a totes lliures de violències masclistes cap a les dones i nenes, així com altres violències d'odi i discriminatòries (racisme, homofòbia, capacitisme, etc.), tot promovent la diversitat d'usos i de persones en els espais sense exclusions.

2. Treballar en els territoris a través de la participació i acció comunitària, incorporant el coneixement generat des de l'experiència quotidiana de les dones i altres identitats de gènere, reconeixent les seves vivències i coneixements, per desjerarquitzar i despatricularitzar els espais i l'urbanisme actual (Col·lectiu Punt 6, 2019).

En aquest article, ens centrarem en la construcció d'espais segurs per a totes lliure de violències masclistes i altres violències d'odi i explorarem com ho podem portar a terme a través de la participació i acció comunitària.

2. La seguretat amb perspectiva feminista interseccional¹

Històricament, la majoria de les teories i intervencions sobre seguretat en l'àmbit de la planificació urbana s'han centrat a controlar i prevenir el crim a través del disseny dels espais. Aquestes iniciatives, però, responen majoritàriament a un tipus de delictes contra la propietat privada produït per desconeguts. Des del feminisme, s'ha criticat aquestes estratègies perquè no han tingut en compte el gènere i s'han enfocat només en l'aspecte físic de l'urbanisme, centrant-se fonamentalment en actes vandàlics, robatoris i actes incívics, sense incloure una anàlisi social de per què la percepció de la seguretat és diferent per gènere i altres identitats de gènere. Tot i això, la recerca feminista de les darreres dècades ha demostrat que la por i la percepció de la seguretat limita el dret de les dones a la ciutat i n'és un exemple el fet que les dones redueixen la seva mobilitat a la nit (Pain, 1991, 1997; Koskela i Tani, 2005; Koskela, 1999; Sweet i Ortiz Escalante, 2010; Loukaitou-Sideris, 2013; VV.AA. 2017; Ortiz Escalante, 2019).

Les mesures dels governs locals sobre la prevenció i el control del delictes normalment provenen de l'àmbit de la justícia i la criminologia i implementen estratègies restrictives, com ara augmentar la presència de la policia i el control d'accés a espais públics, per exemple, tancant parcs a partir de certes hores de la nit. També s'han utilitzat altres estratègies més interactives,

com augmentar l'afluència de persones a l'espai públic o dinamitzar tallers educatius en comunitats més desfavorides (Wekerle i Whitzman, 1995; Pain i Townshend, 2002).

Un d'aquests paradigmes és l'urbanisme preventiu, que també s'ha aplicat en municipis del nostre context: s'han eliminat bancs de l'espai públic, instal·lat elements barrera per evitar que les persones puguin asseure's a peces del mobiliari urbà com els testers o incrementat la quantitat de càmeres de seguretat. Aquestes iniciatives no han millorat la convivència, sinó que l'han empitjorat i han augmentat la discriminació de grups de joves, persones sense llar, persones racialitzades, treballadores sexuals, persones trans i, en general, tots aquells subjectes no normatius que el sistema capitalista i patriarcal vol excloure. De la mateixa manera, s'han instaurat mecanismes no estrictament urbanístics, sinó de gestió, destinats a un control sobretot repressiu i d'exclusió de la circulació a l'espai públic com, per exemple, l'ús d'ordenances per controlar l'ús d'alcohol a una plaça si no es consumeix en una terrassa d'un bar, sancions en alguns municipis a aquelles persones que recullen ferralla de la brossa o restriccions en l'ús de l'aigua potable de les fonts.

Aquest model de seguretat estandarditza un arquetip de ciutadà amb un repertori d'usos legítims i cívics, i estigmatitza o expulsa de l'espai a

¹. Part d'aquest marc teòric està basat en l'article publicat per Sara Ortiz Escalante, 2018. La seguretat urbana des de l'urbanisme feminista. *Barcelona Societat*. No. 22.

persones i col·lectius que no encaixen en aquest motlle i que habitualment són persones pobres, racialitzades, treballadores sexuals, persones migrades sense papers, joves, etc. L'urbanisme feminista qüestiona aquesta visió de la seguretat, perquè invisibilitza la majoria de les violències que es donen en una societat i, sobretot, les violències masclistes al continu de l'espai públic-privat, sense analitzar que la percepció de la por a les violències masclistes en què se segueix socialitzant a les dones limita el nostre dret a la ciutat.

En l'actualitat, la seguretat a les ciutats es continua enfocant sobretot en els crims, és a dir, en allò que es defineix per llei com a violència i no realment en tots els tipus de violència que existeixen. Això fa que hi hagi tipus de violència masclista que en molts contextos no estan prohibits ni penalitzats. Alhora, aquest enfocament també exclou la percepció de por, que és essencial per abordar la seguretat des d'una perspectiva feminista interseccional.

Des dels anys setanta, el moviment i la recerca feminista han apostat pel fet que la planificació física de l'entorn vagi acompanyada d'elements socials i econòmics. Alhora, s'ha analitzat la (in)seguretat de les dones a les ciutats i els entorns quotidians, detallant què s'entén per violència masclista i per percepció de (in)seguretat, per tal d'anar més enllà del delictes i de la violència tipificada per la llei.

La percepció de la (in)seguretat està vinculada estretament amb les característiques socials d'una persona i el gènere té un paper fonamental en la manera en què les dones, homes i altres identitats perceben els espais i a quin tipus d'elements tenen por. És necessari intervenir sobre els espais perquè totes les persones, independentment de les característiques socials, puguin utilitzar i gaudir els espais públics, comunitaris i domèstics, sense restringir els seus moviments o activitats per por.

Incloure la percepció de la (in)seguretat que vivim també significa anar més enllà de les característiques físiques de l'espai públic i tenir en compte els rols socials en una societat que discrimina les dones (Kallus i Churchman, 2013). La por es pot definir com les respostes emocionals i pràctiques de les persones i comunitats a la violència (Pain, 2014; Koskela, 2010). La por està basada en relacions de poder de gènere que també es manifesten als espais i es reproduïx

en les pràctiques de la vida quotidiana (Dammert, 2003; Epstein, 1998; Gordon et al., 1980; Koskela, 1999 i 2010; Sandberg i Rönnblom, 2014; Valentine, 1989). La por es reproduïx mitjançant el procés de socialització en rols de gènere hegemònics i binaris que defineixen les dones com a vulnerables i els homes com a forts i agressius. En les dones, però, la por també està marcada per les violències masclistes i determina en gran manera com les dones viuen els diversos espais domèstics, comunitaris o públics. Les dones tendeixen a tenir por de la violència sexual, el tipus de violència que ataca els seus cossos (Falú, 2011; Sweet i Ortiz Escalante, 2014).

Com assenyala Ana Falú (2009), les violències que s'exerceixen, tant als espais públics com de portes endins, sotmeten els cossos de les dones. Els cossos de les dones és el territori que està en joc, per ser ocupat, concebut com a mercaderia apropiable i percebut com a disponible; però també com a categoria política, com un lloc on exercir els drets i resistir les violències.

La por i la percepció de seguretat afecta la vida quotidiana de les dones i la seva mobilitat, l'ús de la ciutat i la participació en els seus entorns quotidians, i aquestes limitacions augmenten quan es fa fosc (Lynch i Atkins, 1988; Atkins, 1989; Pain, 1991; Pain, 1997; Koskela, 1999; Ganjavi, Lebrasseur i Whissell, 2000; Carter, 2005; Loukaitou-Sideris, 2013; Laub, 2007; Morey, 2007; Mosser, 2012; Whitzman et al., 2013). Estudis sobre els patrons de mobilitat de les dones han mostrat que les dones tenen una mobilitat més sostenible, complexa i diversa (Grieco, Pickup, i Whipp, 1989; Grieco i Ronald, 2012; Hanson i Johnston, 1985; Hanson i Hanson, 1981; Law, 1999; Hanson, 2010; Miralles-Guasch i Martínez Melo, 2012; Miralles-Guasch, 2010). Tanmateix, la mobilitat de les dones es pot arribar a paralitzar a la nit a causa de la por a la violència. A la nit, eviten certes zones de la ciutat, no utilitzen certs mitjans de transport, o decideixen no sortir de casa (Atkins, 1989; Ganjavi et al., 2000; Carter, 2005; Loukaitou-Sideris, 2013; Whitzman et al., 2013; Ortiz Escalante, 2019). L'urbanisme ha de respondre a aquesta paradoxa per garantir el dret de les dones a la ciutat tant de dia com de nit.

En l'anàlisi i abordatge de la seguretat a les ciutats i territoris des d'una perspectiva feminista també és clau trencar i qüestionar la divisió imposada per la societat patriarcal entre l'espai públic i el privat. Les urbanistes feministes qüestionen,

en el seu treball, la reproducció de la separació de l'esfera pública productiva i reproductiva perquè respon a estructures patriarcal i capitalistes (Hayden, 2014; Sandercock i Forsyth, 1992; Healey, 1997; Duncan, 1996; Miranne i Young, 2000; Bofill, 2005; Fainstein i Servon, 2005; Muxí Martínez et al., 2011; Sweet i Ortiz Escalante, 2014; Col·lectiu Punt 6, 2019). Aquesta falsa dicotomia, a més de ser herència d'un sistema patriarcal i capitalista, també és etnocèntrica, ja que té molt poc sentit en contextos de barris o assentaments informals on el concepte de llar, vinculada a un espai privat separat físicament i socialment de l'espai públic, no existeix (Meth, 2013).

A més de ser una dicotomia patriarcal i etnocèntrica, la divisió sexual dels espais és opressiva per a les persones trans i amb altres identitats no binàries perquè les força a respondre a expectatives hegemòniques del que s'espera d'un gènere en un espai (Doan, 2010). També cal posar en qüestió que la dicotomia públic-privada s'utilitzi per "construir, controlar, disciplinar, tancar, excloure i suprimir la diferència sexual i de gènere preservant les estructures de poder patriarcal i heterosexistes" (Duncan, 1996).

Des dels anys setanta, s'han desenvolupat metodologies i eines per analitzar i crear entorns segurs i lliures per a les dones, com ara les auditories de seguretat de les dones, la creació d'espais d'apoderament i refugi o la incorporació de la perspectiva de gènere a plans de seguretat en l'àmbit comunitari. Les feministes canadenques han estat sempre referents en aquesta feina. Als anys vuitanta, fruit d'una escalada de violència sexual contra les dones a l'espai públic a ciutats canadenques com Montreal i Toronto, el moviment feminista es va mobilitzar per posar aquest tema a l'agenda de la planificació urbana. A Montreal, als anys noranta es va crear el Consell de Dones Montrealeses, que va treballar perquè les polítiques urbanes de la ciutat abordessin la seguretat de les dones i treballessin per millorar la vida quotidiana. Una de les accions que van sorgir d'aquest consell va ser la realització d'auditories de seguretat de les dones i, en particular, a través de l'organització de **marxes exploratòries** pels diversos barris de la ciutat. "Femmes et Ville",

coordinat per Anne Michaud, va ser el programa de la ciutat per mitjà del qual es van portar a terme aquestes marxes. Les marxes exploratòries també fa molts anys que es desenvolupen a Toronto, a càrrec de l'organització METRAC.

Anys després, a l'inici del 2000, aquest treball es va internacionalitzar amb la creació de l'organització no governamental Women in Cities International, amb seu a Montreal, que ha estat una de les organitzacions feministes que ha treballat més perquè la seguretat de les dones i nenes s'inclogués en l'agenda pública local, nacional i internacional. Aquest treball iniciat a Montreal va recollir molta informació sobre quins elements contribuïen a la percepció de seguretat de les dones. D'aquest treball sorgeixen els famosos sis principis bàsics per un entorn segur per a les dones: saber on ets i a on vas, veure i ser vista, escoltar i ser escoltada, poder-se escapar i obtenir auxili, viure en un ambient net i acollidor, actuar col·lectivament (Michaud, 2002).

Tant aquests principis com les eines d'auditoria de seguretat urbana i de marxes exploratòries s'han adaptat a diferents contextos, per exemple, per la Red Mujer y Hábitat de América Latina, que treballen en projectes de ciutats segures per a les dones des dels anys noranta, o per Jagori a l'Índia o el Col·lectiu Punt 6, amb la publicació d'*Entorns Habitables* (Valdivia et al., 2017).

També es van pronunciar tres conferències internacionals sobre la seguretat de les dones, organitzades per Women in Cities International². En aquestes conferències es va avançar a implicar els diversos agents que intervenen en la seguretat de les ciutats: administracions públiques, organitzacions feministes i de dones, o organismes multilaterals com ONU Mujeres o ONU Habitat. En l'actualitat, el nombre de col·lectius i institucions que han desenvolupat auditories de seguretat amb perspectiva de gènere s'ha incrementat en diferents regions del món.

2. La primera a Montreal l'any 2002, la segona a Bogotà el 2004, coorganitzada amb la Red Mujer y Hábitat, i la tercera a New Delhi el 2010, coorganitzada amb Jagori.

3. La participació comunitària com a epistemologia per transformar els espais

La construcció d'espais segurs des d'una perspectiva feminista parteix d'una visió de la seguretat i de l'abordatge de les violències masclistes que posa el centre d'atenció en la percepció de (in)seguretat que viuen les dones i altres identitats de gènere a l'espai públic, tenint en compte la continuïtat i la connexió entre les violències viscudes entre l'espai públic i l'espai privat. En aquesta aproximació a la seguretat i les violències, es considera a les dones en la seva diversitat com a expertes dels territoris on viuen i per on es mouen. Per tant, la seva participació en la construcció d'espais segurs és imprescindible.

La participació i acció comunitària és la metodologia a través de la qual s'han de dissenyar les intervencions en comunitats, barris o territoris, perquè les persones usuàries d'aquests espais són qui els coneixen amb més profunditat com a resultat de la seva experiència quotidiana. A més, la participació incrementa el sentiment de pertinença, fomenta la implicació política i genera satisfacció, donant poder de decisió a persones i grups que han sigut normalment exclosos (Healey, 1997).

La participació tampoc és neutra i universal, ja que pot ser definida a partir dels valors i construccions socials imperants en la societat patriarcal i perpetuar jerarquies i rols de poder dins de les comunitats. Per això, és necessari aplicar també la perspectiva feminista interseccional per fomentar la participació equitativa i equilibrada de diferents persones.

Hi ha dos motius pels quals és necessari incloure la perspectiva feminista interseccional en la participació comunitària. D'una banda, perquè cal augmentar la participació de les dones i altres identitats de gènere dissident, que malgrat ser el 51% de la població mundial, continuen sent excloses en la presa de decisions. La participació de les dones i altres identitats aporta l'experiència i saviesa sobre la vida quotidiana acumulada. D'altra banda, incorporar la diversitat d'experiències de gènere en la participació transforma les dinàmiques de poder i visibilitza temes abans no contemplats (Casanovas et al., 2014, Col·lectiu Punt 6, *forthcoming*).

Els processos de participació convencional posen molt d'èmfasi en el fet d'arribar a consensos i invisibilitzen les diferències de gènere i interseccionals. Alhora, aquests processos intenten resoldre les necessitats relacionades amb allò productiu, el treball assalariat, ignorant les necessitats derivades dels treballs reproductius i de cures, sense els quals el desenvolupament de la vida no és possible, així com l'impacte de les violències masclistes i la percepció de seguretat en el dret de les dones a la ciutat. Per això, considerem imprescindible parlar de les dones com a subjectes actius i autònoms, proporcionant espais i oportunitats d'organització individual i col·lectiva, on les veus de les dones i altres identitats de gènere siguin presents en debats i decisions sobre la configuració urbana, dels quals han estat sistemàticament excloses, com a expertes i com a usuàries.

La participació de les persones usuàries i el coneixement previ i quotidià del context territorial s'ha de fer durant les diferents etapes d'un projecte, des de la diagnosi i la fase de propostes fins a l'execució del pla, projecte o la seva avaluació.

Un procés participatiu amb perspectiva feminista interseccional ha de ser facilitat de manera que es trenquin els privilegis i dinàmiques en què homes blancs heteronormatius monopolitzen el debat i minimitzin o ridiculitzin altres aportacions (condescendència masclista). En canvi, en un procés amb perspectiva feminista, es facilita un espai on les veus de les dones en la seva diversitat, altres identitats i grups minoritaris històricament exclosos siguin centrals.

En el cas de les auditories de seguretat urbana i, en concret, de l'aplicació d'eines metodològiques com les marxex exploratòries on s'aborden les violències masclistes, cal treballar amb grups no mixtes de dones diverses per assegurar que es crea un espai segur, de confiança i suport per compartir sabers, experiències i també estratègies de seguretat.

A més, per integrar una perspectiva feminista interseccional, cal:

- Centrar-se a respondre a les necessitats de la vida quotidiana, posant les cures en el centre de l'anàlisi i integrant l'impacte de les violències masclistes i de la seguretat percebuda en la seva vida quotidiana.
- Reconèixer l'impacte de les relacions de gènere en les dinàmiques de participació de les persones, erradicant actituds masclistes, racistes, LGTBI-fòbiques i capacitistes. Per això, és essencial que l'equip dinamitzador tingui expertesa en la integració de la perspectiva feminista i utilitzi eines de recollida i anàlisi de dades adaptades a les experiències de cada grup.
- Utilitzar dinàmiques que siguin accessibles a tota mena de persones amb diferents nivells de formació, condició socioeconòmica, origen o edat, evitant llenguatges tècnics que puguin resultar excloents.
- Garantir espais i horaris adequats i compatibles amb les tasques de cura, tenint en compte la ubicació, la temporalitat, l'accessibilitat, els canals de difusió de l'activitat. Sempre que sigui possible, cal oferir servei de cura d'infants, o bé mecanismes de suport a la cura per a persones participants que tenen persones dependents a càrrec.

Per acabar, cal prendre consciència que demanar la participació de les dones representa sumar a la seva doble i tripla jornada, un temps extra de treball per a la millora de la seva comunitat.

Els processos participatius no han de suposar sobrecàrrega de treball, sinó buscar l'espai i el temps necessaris perquè les dones puguin participar i ser presents en els processos de presa de decisions i de transformació. Per això, s'ha de corresponsabilitzar a la societat de les tasques domèstiques i de cura, perquè no siguin responsabilitat exclusiva de les dones.

Des d'aquest punt de vista, cal qüestionar que la participació de les persones i, en particular, de les dones, ha de deixar de ser voluntarisme. Aquest tipus d'activitats de l'esfera comunitària i política han d'estar valorades socialment d'alguna manera. Existeixen exemples en processos d'investigació-acció participativa on es compensa monetàriament a les persones participants o tenen alguna compensació, no com una manera de garantir la participació, sinó com una manera de visibilitzar que és també un treball comunitari al qual les persones li dediquen un temps i un espai. És una activitat de cura cap a la comunitat on es participa, una tasca essencial que contribueix al benestar de la comunitat i que, per tant, caldria compensar a les persones que hi participin amb temps o d'altres formes (Col·lectiu Punt 6, *forthcoming*).

A més, és essencial que en els processos participatius es pugui fer un retorn a les persones participants que han estat involucrades al llarg de tot el procés, on a nivell institucional, tècnic i polític es comparteixi l'anàlisi de resultats, però també es doni seguiment a la implementació de propostes d'actuacions i recomanacions.

4. Les marxes exploratòries com a eina metodològica

La tasca que s'ha fet en l'àmbit internacional ha servit per desenvolupar i consolidar una metodologia per treballar la seguretat urbana des d'una perspectiva feminista interseccional. Les metodologies desenvolupades des de les organitzacions feministes per dur a terme auditories de seguretat urbana han inclòs marxes exploratòries, mapes perceptius, observació participant, enquestes de victimització, entrevistes a persones clau i grups de discussió, entre altres. En aquest article ens centrem en les marxes exploratòries com una de les eines claus per fer estudis i auditories de seguretat.

Les **marxes exploratòries** són una metodologia desenvolupada per la teoria i la pràctica feminista que permet analitzar des d'una perspectiva feminista com la configuració física, social i simbòlica dels espais urbans condiciona la percepció de (in) seguretat. Consisteix a recórrer un barri o un entorn concret amb un grup reduït de dones —entre cinc i quinze dones idealment—, per detectar i analitzar quins elements físics i socials condicionen la seva percepció de seguretat en l'entorn que viuen i utilitzen. A part de ser una eina de diagnòstic per obtenir informació de com l'urbanisme pot respondre a aquesta problemàtica, també és una eina de presa de consciència i agència individual i col·lectiva de les dones, ja que permet compartir el coneixement que tenen les veïnes de l'entorn per on viuen i es mouen, i valorar la seva participació activa en el disseny i la transformació dels seus entorns urbans. Alhora, recull dades qualitatives molt detallades a escala de barri i municipi.

En l'actualitat, es fan marxes exploratòries amb diferents grups, però és important entendre que quan s'aborden temes de violències masclistes, cal que les persones que integren el grup es puguin sentir còmodes compartint les seves vivències i percepcions. Per tant, és recomanable que no siguin grups mixtos, sinó que es facin amb dones o en grups separats que comparteixin realitats. Per exemple, dones amb diversitat funcional, dones lesbianes, dones trans, dones migrades, etc.

Les marxes exploratòries s'organitzen en el context d'auditories de seguretat urbana que requereixen que, perquè sigui una eina transformadora, es tingui cura de tot el procés. Per això, les auditories de seguretat urbana a través de les marxes exploratòries impliquen 4 fases:

1. Comunicació i difusió per aconseguir que les participants representin un grup divers de dones i dissidències de gènere.
2. Taller de vida quotidiana i seguretat urbana: són una eina que Col·lectiu Punt 6 fa més de quinze anys que utilitza i adapta en diferents contextos tant en l'àmbit local, com en l'estatal i internacional (Casanovas et al., 2014). Permeten partir d'una reflexió individual de la vida quotidiana de cadascuna de les dones a una priorització col·lectiva de quins elements favorables i desfavorables del seu barri o territori afecten la seva vida quotidiana. Aquest treball permet definir conjuntament el recorregut de les marxes exploratòries.

Figura 1. Taller a Amposta, 2023, Col·lectiu Punt 6

3. Marxa exploratòria: l'objectiu és fer un recorregut per l'espai urbà des d'una mirada feminista interseccional, visibilitzant els aspectes que generen inseguretat i també aquells aspectes que proporcionen autonomia i llibertat als entorns. Durant el recorregut, es debat i es valora l'experiència quotidiana de cadascuna de les persones participants i també les particularitats pròpies d'aquestes experiències que són diferents en funció del gènere, l'edat, l'origen, la identitat sexual, la diversitat funcional i l'experiència migratòria, entre altres aspectes. Es fan fotografies durant el recorregut d'elements que reflecteixin les seves percepcions de l'entorn. En

finalitzar, es fa una reflexió col·lectiva i es convida a compartir les seves experiències. És essencial que les persones que dinamitzin les marxes exploratòries tinguin formació i experiència teòrica-pràctica en l'abordatge de violències masclistes, per poder acompanyar en el recull de vivències sense revictimització i per tal que el procés reconegui l'agència de totes les participants. També es recomana que en les marxes exploratòries no participin personal tècnic ni polític, per tal que les participants tinguin un espai còmode on compartir experiències i no es donin situacions de desacreditació o qüestionament de les seves vivències.

Figura 2. Marxes exploratòries a Figueres i Manresa, Col·lectiu Punt 6

4. Sessió de presentació de resultats: Un cop recollides i analitzades les dades, és essencial que la institució o entitat que ha liderat el procés d'auditoria de seguretat faci un retorn tant a les persones participants com als equips tècnics involucrats en la millora i transformació d'espais. Per exemple, les àrees d'urbanisme, territori, mobilitat, seguretat, feminismes, educació, serveis socials, entre d'altres. Idealment, cal que s'expliqui com es continuarà el procés i com s'avançarà per a la implementació de les recomanacions de l'estudi.

En l'anàlisi de resultats, des de Col·lectiu Punt 6, també abordem la seguretat urbana amb perspectiva feminista a través de les següents 6 qualitats dels entorns segurs des d'una perspectiva feminista (Valdivia et al., 2017):

- Visible: veure (percebre) i ser vista (percebuda) a través de la configuració física de l'espai, que es puguin visualitzar tots els elements i persones que hi ha a l'entorn i localitzar possibles sortides en una situació de risc. Fer visibles els espais també simbòlicament, a través de les aportacions de dones com a subjectes actius, reconeixent els diversos papers que desenvolupen a la societat sense caure en estereotips de tractar-les com a objectes o víctimes.
- Equipada: Planificar i mantenir els espais dotats de tot el que és necessari per poder desenvolupar les diferents activitats de la vida quotidiana tant en els espais públics com comunitaris, perquè estiguin dotats de tota mena d'elements urbans, vegetació i infraestructures (accessibles, nets i ben mantinguts).
- Senyalitzada: Saber on ets i cap a on vas. Afavorir l'orientació, la llegibilitat de l'espai i la informació amb llenguatge no sexista. La senyalització (visual, acústica i tàctil) ens ajuda

a comprendre la ciutat i la seva estructura, i a orientar-nos més fàcilment augmentant la percepció de seguretat. Una senyalització realitzada amb iconografia no sexista i diversa (edats, cossos, diversitats funcionals) inclou les diferents persones que formem part d'aquesta societat i ens fa sentir part d'ella d'igual a igual.

- Vital: Tenir la capacitat de sentir/percebre i ser escoltada/percebuda, gràcies a la concurrència de persones de forma contínua i simultània, a diferents hores del dia i la nit i diferents dies de la setmana, derivada de la diversitat d'usos, de persones i d'activitats als carrers i espais que afavoreixen la reunió, la relació i l'ajuda mútua.
- Vigilada: Poder sortir d'una situació insegura i obtenir ajuda perquè hi ha persones a prop que generen confiança i que tenen la capacitat i la voluntat de donar suport. La presència d'activitats als espais permet una vigilància informal que millora la percepció de seguretat de les persones en sentir-se cuidades entre si. La configuració física dels espais permet que hi hagi una connexió visual. Des d'una perspectiva feminista, no es treballa la vigilància formal associada a la presència de cossos de seguretat i càmeres de vigilància, ja que són sistemes restrictius que en tots els processos d'auditories de seguretat es conclou que no incrementen la percepció de seguretat, sinó que estigmatitzen i incrementen la por a utilitzar certs espais.
- Comunitària: un entorn comunitari afavoreix l'apropiació dels espais i el sentiment de pertinença de les persones, reforçant la cohesió social i la participació comunitària a l'entorn. Facilitar l'existència i el sosteniment de les xarxes socials a l'entorn pròxim perquè les persones puguin compartir espais i activitats comunes i reconèixer les dones com a agents clau generadors de comunitat.

5. Què hem après de les marxes exploratòries?

Aquesta metodologia s'ha desenvolupat i adaptat a més de 100 marxes exploratòries i auditories de seguretat que Col·lectiu Punt 6 ha realitzat a diferents municipis de Catalunya, l'Estat espanyol, així com ciutats llatinoamericanes i del Marroc. En tots els processos s'ha adaptat la metodologia, tant al context urbà i territorial com al grup de persones amb què s'ha treballat, sempre adoptant flexibilitat i reflexibilitat en el procés. En aquestes més de 100 marxes, hem recorregut municipis en entorns rurals, urbans, periurbans, ubicats a la muntanya o a la costa. En tots aquests, s'ha recollit l'especificitat de cada lloc, fent una anàlisi de la situació aterrada a l'experiència encarnada i quotidiana de les persones que l'habiten.

Han sorgit una sèrie d'elements comuns, tot i ser contextos ben diferents, pel fet que la majoria dels territoris s'han dissenyat des d'una mirada androcèntrica i capitalista que dificulta la vida quotidiana de les persones i que no han abordat la seguretat de les dones i altres identitats en la configuració física i social dels espais. Per exemple, en l'àmbit de la mobilitat, a molts territoris s'evidencia el desenvolupament d'un model de mobilitat androcèntric que ha prioritzat la mobilitat productiva, individual, lineal i en vehicle motoritzat. Independentment de la grandària del municipi, es parla de la necessitat de guanyar la visibilitat que treuen les zones d'aparcaments en carrers estrets, als voltants de places petites i a les zones residencials on els edificis no han resolt l'aparcament i els cotxes encaixen l'espai de les voreres.

Així, hi ha molts municipis on la dependència en el cotxe fa que les dones vegin limitada la seva mobilitat, sobretot de nit o en dies festius, per la manca de freqüències o la inexistència de transport públic. Es parla també de la manca d'accés a diversos modes de mobilitat activa, la necessitat d'atendre els itineraris a peu que connecten al transport públic, els equipaments bàsics educatius, sanitaris i culturals, o la inexistència o mala planificació d'una xarxa de mobilitat ciclista. La bicicleta resulta l'aliada de dones majoritàriament joves, perquè les permet connectar de porta a porta amb les seves destinacions i els hi proporciona major llibertat i autonomia. Tanmateix, no és una alternativa per a la majoria de les dones

per la manca d'una xarxa ciclista completa, amb carrils bici segregats del trànsit, que es percebin segurs i permetin circular a diferents ritmes.

En l'ús de l'espai públic comunitari és recurrent la il·luminació i es nomenen temes com la necessitat de reduir els talls de llum o incrementar el manteniment de l'enllumenat, equilibrar la quantitat i el color de la llum entre els centres urbans (zones concorregudes) i les zones residencials (barris amb menys vitalitat). La llum groga genera més percepció de (in)seguretat i també es parla de la discontinuïtat de la il·luminació quan es posen sensors. En molts municipis, la ubicació del fanal en relació amb la vegetació o l'arbrat resta utilitat a la lluminària, ja que queda tapada i no il·lumina, fet que es podria resoldre pensant en l'alçada i ubicació del fanal. Per altra banda, es parla del manteniment perquè redueix l'apropiació, limita les activitats i condiciona els itineraris al llarg del dia, tant si es parla de substitució de mobiliari antic, com si es parla de paviments adequats a diferents climes o dels carrers en mal estat o amb zones abandonades i solars buits, ja que obliguen a donar voltes i allargar els itineraris. Es reflexiona també sobre la necessitat d'incentivar l'ocupació de l'espai públic per part de les dones i identitats dissidents per a promoure activitats a l'aire lliure on es reconeixen espais públics ocupats sistemàticament per grups d'homes que intimiden.

Quant a la xarxa d'equipaments i serveis, a molts municipis i, sobretot, els que són capitals de comarca amb dos nivells d'atenció, s'ha evidenciat la necessitat d'inxarxar serveis com els lavabos públics, vincular els itineraris accessibles al voltant de serveis com els centres de salut, l'hospital, el mercat, les escoles, etc., i gestionar els horaris i els serveis de transport públic per facilitar i encadenar les tasques quotidianes, els treballs reproductius, les opcions de treball, l'estudi i l'oci nocturn.

També s'analitza on s'ubica i com es tracta l'oci nocturn i la desvinculació entre les àrees dels ajuntaments per establir connexions i aconseguir sensibilitzar i atendre les violències masclistes sense una visió heteronormativa.

En l'àmbit de l'habitatge, s'evidencia en molts municipis petits i mitjans, l'abandonament de

centres històrics i la manca i la dificultat d'accés de l'habitatge, sobretot de les dones que a causa de situacions econòmiques i socials sempre tenen major dificultat d'accés. Aquest tema hauria de ser prioritari per garantir la seguretat des d'una perspectiva feminista, ja que sense assegurar el dret a l'habitatge no podem assegurar una vida lliure de violències.

Les dones també compartim múltiples estratègies individuals i col·lectives per fer front a la por i sentir-nos segures: des de portar les claus o el mòbil a la mà, canviar d'itineraris per triar carrers

que es perceben com a més segurs, tornar a casa de nit sempre acompanyada, comunicar la nostra arribada a casa a tot el grup d'amigues. Però a totes les marxades desenvolupades al llarg d'aquests anys també s'han visibilitzat les estratègies col·lectives de les dones per reivindicar i apropiar-nos dels espais, com la creació de protocols i d'espais segurs d'oci lliures de masclisme o les classes d'autodefensa feminista.

6. Conclusions: el potencial transformador de les marxades exploratòries

A través del treball d'aquests anys, hem pogut desenvolupar una metodologia i epistemologia de treball que ens ha permès desenvolupar un abordatge de la seguretat des d'una perspectiva feminista interseccional, per analitzar i incidir en polítiques públiques i comunitàries de seguretat; trencar amb una visió androcèntrica i exclouent de les polítiques de seguretat; dotar de conceptes, eines i propostes per tal de fer un abordatge de la seguretat que respongui a les necessitats de les dones i altres dissidències de gènere. Aquesta epistemologia feminista intenta entendre la complexitat de les violències i abordar les diferents percepcions, per tal de crear espais on puguem conviure diversitat de persones, creant vincles comunitaris i de suport mutu per combatre els principis d'una societat capitalista i patriarcal imperant que el que pretén és aïllar-nos en una societat cada vegada més individualista.

Després de desenvolupar centenars de marxades exploratòries hem pogut comprovar com les marxades no només són una eina de diagnòsi, sinó que també són una eina d'organització col·lectiva de les dones. Les marxades són una eina que permet analitzar espacialment l'experiència viscuda de les dones i altres identitats. Fer-ho en grup i a través d'un espai segur, de confiança i reconeixement de les diferents percepcions, permet analitzar l'impacte de l'urbanisme i les violències en les diferents escales de la vida quo-

tidiana: des del cos fins al territori. Les marxades permeten fer visible el coneixement que tenen les veïnes de l'entorn per on viuen i es mouen, mentre que valora la seva participació activa en el disseny i promou la transformació dels seus entorns urbans.

En moltes ocasions, arriben veïnes que no havien compartit abans de manera col·lectiva violències viscudes i percepcions de por i estratègies de seguretat. Algunes, fins aleshores ho han viscut com un problema individual, però crear un espai col·lectiu d'anàlisi i debat ha permès prendre consciència que això que ens passa no és individual, sinó que les violències que travessen els nostres cossos, les nostres comunitats i els nostres territoris són un problema sistèmic.

En aquest debat, les marxades possibiliten crear un espai de suport mutu i alhora de reflexivitat i agència col·lectiva. Les marxades també permeten fugir dels coneguts mapes de punts crítics o mapes de la por, que tenen el risc d'estigmatitzar espais i revictimitzar a les veïnes, promovent que aquells espais encara s'utilitzin menys. Recórrer amb un grup de dones tant de dia com de nit un espai públic encara avui és transgressor, i prova d'això és la multitud de comentaris i també d'assetjaments que hem rebut en moltes de les marxades exploratòries, ja hagi sigut a peu, en bicicleta o en transport públic.

Un grup de dones ocupant l'espai públic encara és percebut com la transgressió de la norma en la nostra societat patriarcal i misògina. Però aquesta ocupació col·lectiva de l'espai és la que té potencialitat d'analitzar no només per quedar-nos amb els espais de por, sinó per construir col·lectivament com aquests espais es poden transformar perquè ens els puguem reapropiar.

Alhora, hem recorregut espais on hi ha hagut agressions sexuals i, fins i tot, femicidis. Tornar a visitar aquests espais, crear un espai d'escolta, respecte i suport, i poder parlar del que ens ha impactat a totes, com a comunitat i com a dones en l'àmbit personal, també pot tenir un potencial reparador, un potencial de cura col·lectiva que a la fi és el que ens farà a totes ser lliures.

Referències

Atkins, S. (1989). Women, travel and personal security. In M. Grieco, L. Pickup, & R. Whipp (Eds.), *Gender, transport, and employment: The impact of travel constraints* (pp. 469-471). Gower Publishing Company.

Bofill, A. (2005). *Planejament urbanístic, espais urbans i espais interiors des de la perspectiva de les dones* (Quaderns de l'Institut, núm. 6). Institut Català de les Dones; Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya.

Carter, M. (2005). Gender differences in experience with and fear of crime in relation to public transport. In *Research on women's issues in transportation* (Vol. 2, pp. 100-107). Transportation Research Board.

Casanovas, R., Ciocoleto, A., Fonseca, M., Valdivia, B., Muixí, Z., & Ortiz, S. (2014). *Dones treballant: Guia de reconeixement urbà amb perspectiva de gènere*. Col·lectiu Punt 6.

Col·lectiu Punt 6. (forthcoming). *La participación y acción comunitaria desde el urbanismo feminista*. Universidad de La Rioja.

Col·lectiu Punt 6. (2019). *Urbanismo Feminista. Por una transformación radical de los espacios de vida*. Virus Editorial.

Dammert, L. (2007). Entre el temor difuso y la realidad de la victimización femenina en América Latina. In A. Falú, O. Segovia, & M. Alonso (Eds.), *Ciudades para convivir: Sin violencia hacia las mujeres, debates para la construcción de propuestas* (pp. 89-120). Ediciones SUR.

Doan, P. L. (2010). The tyranny of gendered spaces: Reflections from beyond the gender dichotomy. *Gender, Place & Culture*, 17(5), 635-654. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2010.503121>

Duncan, N. (1996). *Renegotiating gender and sexuality in public and private spaces*. In N. Duncan (Ed.), *BodySpace: Destabilizing geographies of gender and sexuality* (pp. 8-18). Routledge.

Epstein, D. (1998). Afraid/not: Psychoanalytic directions for insurgent planning historiography. In L. Sandercock (Ed.), *Making the invisible visible: A multicultural planning history* (pp. 209-226). University of California Press.

Fainstein, S. S., & Servon, L. J. (Eds.). (2005). *Gender and planning: A reader*. Rutgers University Press.

Falú, A. (2009). *Mujeres en la ciudad: De violencias y derechos*. Red Mujer y Hábitat de América Latina; Ediciones SUR.

Falú, A. (2011). Restricciones ciudadanas: Las violencias de género. In M. Lagarde & A. Valcárcel (Coords.), *El espacio público. En feminismo, género e igualdad* (pp. 319-332). Pensamiento Iberoamericano.

Ganjavi, O., LeBrasseur, R., & Whissell, R. (2000). Night walking safety and overall satisfaction with police services. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 23(1), 22-36.

- Gordon, M. T., Riger, S., LeBailly, R., & Heath, L. (1980). Crime, women, and the quality of urban life. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 5(3), 144-160.
- Grieco, M., Pickup, L., & Whipp, R. (Eds.). (1989). *Gender, transport and employment: The impact of travel constraints*. Gower Publishing Company.
- Grieco, M., i McQuaid, E. (2012) *Gender i Transport: An Editorial Introduction. Research in Transportation Economics* 34.1-2.
- Hanson, S., & Hanson, P. (1981). The travel-activity patterns of urban residents: Dimensions and relationships to sociodemographic characteristics. *Economic Geography*, 57(4), 332-347. <https://doi.org/10.2307/143579>
- Hanson, S., i Johnston, I. (1985). Gender differences in work-trip length: Explanations and implications. *Urban Geography*, 6(3), 193-219.
- Hanson, S. (2010). Gender and mobility: New approaches for informing sustainability. *Gender, Place & Culture*, 17(1), 5-23.
- Hayden, D. (1980). What would a non-sexist city be like? Speculations on housing, urban design, and human work. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 5(3), S170-S187
- Healey, P. (1997). *Collaborative planning: Shaping places in fragmented societies*. Macmillan Press.
- Kallus, R., & Churchman, A. (2004). Women's struggle for urban safety: The Canadian experience and its applicability to the Israeli context. *Planning Theory & Practice*, 5(2), 197-215.
- Koskela, H. (1999). "Gendered exclusions": Women's fear of violence and changing relations to space. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 81(2), 111-124.
- Koskela, H., & Sarppi, T. (2005). "Sold out!" Women's practices of resistance against prostitution-related sexual harassment. *Women's Studies International Forum*, 28(5), 418-429.
- Koskela, H. (2010). Fear and its others. In S. J. Smith, R. Pain, S. A. Marston, & J. P. Jones III (Eds.), *The SAGE handbook of social geographies* (pp. 389-407). SAGE.
- Laub, C. (2007). Violencia urbana, violencia de género y políticas de seguridad ciudadana. In A. Falú, O. Segovia, & M. Alonso (Eds.), *Ciudades para convivir: Sin violencia hacia las mujeres, debates para la construcción de propuestas* (pp. 13-22). Ediciones SUR.
- Law, R. (1999). Beyond "women and transport": Towards new geographies of gender and daily mobility. *Progress in Human Geography*, 23(4), 567-588.
- Loukaitou-Sideris, A. (2006). Is it safe to walk? Neighborhood safety and security considerations and their effects on walking. *Journal of Planning Literature*, 20(3), 219-232.
- Lynch, G., & Atkins, S. (1988). The influence of personal security fears on women's travel patterns. *Transportation*, 15(3), 257-277
- Meth, P. (2003). Rethinking the "domus" in domestic violence: Homelessness, space and domestic violence in South Africa. *Geoforum*, 34(3), 317-327.
- Miralles-Guasch, C. (2010). *Dones, mobilitat, temps i ciutats*. Institut Català de les Dones.
- Miralles-Guasch, C., & Martínez Melo, M. (2012). Las divergencias de género en las pautas de movilidad en Cataluña, según edad y tamaño del municipio. *Revista Latino-Americana de Geografía e Género*, 3(2), 49-60.
- Miranne, K. B., & Young, A. H. (Eds.). (2000). *Gendering the city: Women, boundaries, and visions of urban life*. Rowman & Littlefield.
- Morey, P. (2007). Introducción: Violencia de género: Hacia una comprensión global. In A. Falú, O. Segovia, & M. Alonso (Eds.), *Ciudades para convivir: Sin violencia hacia las mujeres, debates para la construcción de propuestas* (pp. 13-22). Ediciones SUR.
- Moser, C. (2012). Mainstreaming women's safety in cities into gender-based policy and programmes. *Gender & Development*, 20(3), 435-452.
- Muxí Martínez, Z., Casanovas, R., Ciocoletto, A., Fonseca, M., & Gutiérrez Valdivia, B. (2011). ¿Qué aporta la perspectiva de género al urbanismo? *Feminismos*, 17, 105-129.

Ortiz Escalante, S. (2018). La seguridad urbana desde el urbanismo feminista. *Barcelona Societat*, 22, 1-16.

Ortiz Escalante, S. (2019). *Planning the everyday/ everynight: A feminist participatory action research with women nightshift workers* (Doctoral dissertation). University of British Columbia.

Pain, R. (2001). Gender, race, age and fear in the city. *Urban Studies*, 38(5-6), 899-913.

Pain, R. (1997). Social geographies of women's fear of crime. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22(2), 231-244.

Pain, R. (1991). Space, sexual violence and social control: Integrating geographical and feminist analyses of women's fear of crime. *Progress in Human Geography*, 15(4), 415-431.

Pain, R., & Townshend, T. (2002). A safer city centre for all? Senses of "community safety" in Newcastle upon Tyne. *Geoforum*, 33(1), 105-119.

Siberg, L., i Rönnblom, M. (2015). "I don't think we'll ever be finished with this": Fear and safety in policy and practice. *Urban Studies*, 52(14), 2742-2757.

Siercock, L., i Forsyth, A. (1992). A Gender Agenda: New Directions for Planning Theory. *Journal of the American Planning Association* 58.1: 49-59.

Sweet, E. L., i Ortiz Escalante, S. (2015). Bringing bodies into planning: Visceral methods, fear and gender violence. *Urban Studies*, 52(10), 1826-1845.

Sweet, E. L., i Ortiz Escalante, S. (2017). Engaging territorio cuerpo-tierra through body and community mapping: A methodology for making communities safer. *Gender, Place & Culture*, 24(4), 594-606.

Sweet, E. L., & Ortiz Escalante, S. (2010). Planning responds to gender violence: Evidence from Spain, Mexico and the United States. *Urban Studies*, 47(10), 2129-2147.

Valdivia, B., Ciocchetto, A., Ortiz Escalante, S., Casanovas, R. i Fonseca, M. (2017). *Entornos habitables: Auditoría de seguridad urbana con perspectiva de género en la vivienda y el entorno*. Col·lectiu Punt 6.

Valentine, G. (1989). The geography of women's fear. *Area*, 21(4), 385-390.

Vargas, V. (2009). La violencia de género: Pistas para un análisis. In A. Falú (Ed.), *Mujeres en la ciudad: De violencias y derechos* (pp. 51-60). Red Mujer y Hábitat de América Latina; Ediciones SUR

Col·lectiu Punt 6. (2017). *Nocturnas: La vida cotidiana de las mujeres que trabajan de noche en el área metropolitana de Barcelona*. Col·lectiu Punt 6.

Wekerle, G. R., & Whitzman, C. (1995). *Safe cities: Guidelines for planning, design, and management*. Van Nostrand Reinhold.

Whitzman, C., Legacy, C., Andrew, C., Klodawsky, F., Shaw, M., i Viswanath, K. (Eds.). (2012). *Building inclusive cities: Women's safety and the right to the city*. Taylor & Francis Group.